

Orta Asya'da Doğu Kilisesi'nin Yükselişi: Soğd Hristiyanlığı ve İzleri

Başak KUZAKÇI^{1*}

¹ Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL.

* basakkuzakci@gmail.com

Öz- M.S. V. yüzyılda bağımsızlaşan Doğu Kilisesi önce Pers coğrafyası ardından ise Asya coğrafyasının tamamında etkinlik ve faaliyet göstermeye başladı. Onların misyonları sonucunda M.S. VI. yüzyılda Hristiyanlık daha spesifik bir ifade ile Nesturilik ve kolları, Asya'nın Zerdüşçülük, Budizm gibi yerel dinleri, temel inanç sistemleri arasına girdi. Doğu Kilisesi'nin Asya'daki faaliyetinin başladığı dönem, Soğd coğrafyasının siyasi bakımdan oldukça istikrarsız, buna karşın ekonomik faaliyet açısından hareketli ve Soğdların Asya ticaret güzergahları boyunca kolonileşmeye başladığı zamana tekabül etti. Tek bir siyasi otoritenin hâkim olmadığı Soğd topraklarında tek bir dinin de ideolojik ve inanç bakımından hakimiyeti söz konusu değildi. Dinî hayat konusunda Soğd toplumsal yapısının esnek karakterini kullanan Doğu Kilisesi, Pers ve Baktriya coğrafyasında teşkilatlandıktan sonra etkisini Soğdya'ya ve Soğdya'nın başkenti Semerkant'a kadar genişletti ve M.S. VI-VII. yüzyıllarda Soğd kültür çevresine dahil oldu. Bu çalışmada Doğu Hristiyanlığının Soğdya'da teşekkülü, Soğd toplum dokusuna uyumu ve Hristiyanlığın Asya çapında yayılmasında Soğdların rolü, esas olarak mimarî ve Soğdlar tarafından üretilen Hristiyan dinî metinleri çerçevesinde irdelenecektir. Bu çalışmanın hedeflerinden bir diğeri ise Soğd Hristiyanlığının temel karakteristiklerini ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler- Soğdya, Nesturilik, Doğu Kilisesi, Urgut Kilisesi, Turfan Koleksiyonu.

The Rise of the Eastern Church in Central Asia: Sogdian Christianity and Its Traces (6th and 9th Centuries)

Abstract- The Eastern Church, which became independent in the 5th century (CE), began to operate first in the Persian geography and then in the whole of Asia. As a result of their missions, in the 6th century (CE), Christianity, more specifically Nestorianism and its branches, local religions of Asia such as Zoroastrianism and Buddhism, became one of the basic religious cults. The beginning of the Eastern Church's activity in Asia corresponded to the time when the Sogdiana was politically rather unstable, yet vibrant in economic activity, and the Sogdians began to colonize along the Asian trade routes. In the Sogdian lands, where a single political authority did not dominate, there was no single religion's dominance in terms of ideology and belief. The Eastern Church, which used the relax character of the Sogdian social structure for religious life, expanded its influence on Sogdia and Samarkand, the capital of Sogdia, after being organized in Persia and Bactria. The new religion was incorporated into the Sogdian culture fabric in the 6th and 7th centuries. In this study, the formation of Eastern Christianity in Sogdia, its harmony with the Sogdian social fabric and the role of the Sogdians in the spread of Christianity throughout Asia will be examined mainly within the framework of architecture and Christian religious texts produced by the Sogdians. Another aim of this study is to reveal the basic characteristics of Sogdian Christianity.

Keywords – Sogdiana, Nestorianism, The Eastern Church, The Urgut Church, Turfan Collection.

Giriş

Pers coğrafyasındaki Hıristiyan kiliselerinin V. yüzyılda Antakya (Antioch) Piskoposluğu'ndan bir takım doktrinel, siyasi ve etnik meseleler nedeniyle özerkleşmesi üzerine, öncelikle Pers sınırlarında ardından ise Asya çapında Hıristiyanlık etkisini artırmaya başlamıştır. Bağımsız Doğu Kilisesi Pers coğrafyasında teşekkül ederken Kuşan İmparatorluğu'nun düşüşünden (MS. IV. yüzyıl), Arap fetihlerine kadar (MS. VIII. yüzyıl) olan dönemde Soğdya kültür ve ekonomi bakımından büyük bir gelişme gösterdi. Ortaya çıkan kültürel ve ekonomik zenginlik Soğdya'nın sınırları dışına Zerefşan Vadisi'nden Çaç'a (Taşkent), Yedisu'dan Çin'e kadar uzandı. Ekonomik bakımdan stratejik mevkiilerde, ana ticaret yolları üzerinde Soğd yerleşimlerinin sayısı arttı. Koloni olarak adlandırılan bu yerleşimler başlangıçta tarımsal nitelikteydi. Söz konusu yerleşimler ticaretle birlikte gelişti ve kent niteliği kazandı. Soğd kolonileri genellikle yarı göçebe toplulukların yoğunlukla yerleşik olduğu alanlarda kuruldu ve bu bölgelere yerel kent kültürü geleneğini taşıdı. Soğd ticaret ağları söz konusu coğrafyanın yegâne iletişim vasıtası olarak da hizmet etti ve bölgeler arasında haberleşmeyi, kültürel ürünlerin taşınması yoluyla kültürleşmeyi de Soğd kervanları sağladı. Bununla beraber inanç sistemleri, Soğdların bölgeler arası taşıdığı en dikkat çekici kültürel ürünler arasındadır.

Erken Orta Çağ'da Soğd ticareti ve ticarettten doğan refah, onların kültürel özellikleri üzerinde de belirleyici niteliktedir. Ticaret aracılığıyla farklı kültür gruplarıyla sürekli ve kalıcı münasebetler Soğd kültürünün zenginleşmesini sağladı. Farklı dünya görüşleri, inanç sistemleri ve medeniyet ürünleri Soğd kültür ortamına taşındı. Hıristiyanlık gibi farklı dinlere ait inanç ve mimarî unsurlar, ritüeller Soğd toplumu tarafından hoşgörüyle karşılandı. Soğd toplumundaki ve kültür dünyasındaki Hıristiyanlığın etkileri yazılı kayıtlar, eserler, maddî kültür unsurları ve mimarî yapılara yansdı. Bu yazılı ve materyal öğeler Hıristiyanlığın Soğd coğrafyasındaki yayılma sahasını ve sınırlarının tespitini de belirlemeyi sağladı. Soğdya'ya ve Soğd toplumuna Hıristiyanlık, Süryaniceyi ibadet ve dinî metin dili olarak kullanan Doğu Kilisesi'nin Sâsâni topraklarındaki uzantıları vasıtasıyla ulaştı. Soğd Hıristiyanlığı bu çerçevede Doğu Kilisesi'nin, Hıristiyanlığının Orta Asya'daki uzantısıdır. İtikat bakımından farklı ve bağımsız bir mezhep yahut ekol olarak değerlendirilemez fakat Soğd Hıristiyanlığına ait inanç öğelerinin ve teolojinin dil, kültür ve siyasi bakımdan kendine münhasır karakteristik özellikleri mevcuttur.

M.S. V. yüzyılda Soğd coğrafyası siyasi ve dinî bakımdan geniş ölçekte dönüşümleri eş zamanlı yaşadı. V. yüzyıldan IX. yüzyıla Soğd coğrafyasında ve genel tanımıyla Maveraünnehir'de çeşitli hanedanların yükselişi ve düşüşüne sahne oldu. Akhunlar (M.S.410-557), Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı (M.S.552-742) ve bunları müteakiben çeşitli Türk boy federasyonları Soğdya ve Maveraünnehir'i hakimiyet altına aldı. İslam ordularının VII. yüzyılın ortalarında başlayan fetihleri öncesindeki değişken politik ortamda Hıristiyanlık Soğd coğrafyasında yayılma alanı buldu. Politik yapıların hızla değiştiği ortamda Soğdya'da ve Soğd kolonilerinde Doğu Hıristiyanlığına ait edebî eserler, liturjik¹ objeler, mimarî unsurların üretimi yaygınlaştı. Bu türden materyallerin çokluğu Soğdya'da ve Soğdlar arasında Hıristiyanlığın oldukça güçlü varlığını göstermektedir. Ayrıca Soğdların büyük katkısıyla Uygur, Çin ve Moğol coğrafyasına kadar Doğu Hıristiyanlığı hızla ulaştı.

V ve IX. Yüzyıllarda Doğu Kilisesi ve Değişimi

¹ Liturji, Hıristiyan teolojisinde ibadet ve ayinlerin icrası ve ayinlerde kullanılan genel anlamda bütün objeleri, kutsal eşyaları tanımlamak için kullanılır, bkz. Robert F. Taft, "Liturgy", ed. Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York, 1991, ss. 1240-1241.

Doğu Kilisesi'nin ve doğu Hıristiyanlığının temelleri, M.S II. yüzyılda Edessalı Bardaisan Dicle, Fırat havzasında faaliyetleri ile atıldı². Part ve Baktriya coğrafyasına doğru etki alanı genişleyen Doğu kilisesi, MS.V. yüzyılda ekümenik bir başka ifade ile esas olarak bağlı olduğu Antioch Piskoposluğu'ndan doktrinel, dinî, siyasi ve etnik meseleler nedeniyle ayrışma ve özerkleşme sürecine girdi. Doğu Kilisesi'nin bağımsızlaşma döneminde sosyal ve yapısal bağlamda büyük dönüşüme uğradı³. Söz konusu dönüşümlerin ilk kaynağı, M.S. 410'da toplanan "Mar Isaac" (Mar İshak) Sinodu'dur. Dicle Nehri kıyısında "Seleucia" (Süryanice Salik, Persçe Veh-Ardaşir, Arapça Buharasir) ve Tispon (Ktesiphon) kentlerinde merkezlenen Katolikos (Catholicos) Mar İshak'ın liderliğinde toplanan Sinod, Orta Asya'dan Çin'e uzanan "Pers Hıristiyanlığının kurumsallaşmasının başlangıç noktası" olarak tanımlar⁴. Bir başka ifade ile Mar İshak Sinodu, Doğu Kilisesi'nin bölgenin hâkim siyasi yapılarından Sâsâni İmparatorluğu tarafından tanınmasının ve sosyal kabulünün sembolüdür. Sinod'dan önce sürekli Sâsâni siyasi baskısı altında tutulan Pers coğrafyasındaki Hıristiyan Kilisesi sosyal ve siyasi bakımdan benimsendi⁵. M.S. V. yüzyıldan çok daha önceki zamanlardan itibaren Pers coğrafyasında yaşayan Hıristiyanların nüfuzu, sosyal ve dinî düzeni resmî tanınmanın ardından dönüşümlere uğradı.

M.S. 424'te toplanan "Mar Dadiso" (Dādīšo) Sinodu ise yüzyılın başında ortaya çıkan dönüşüm sürecini ileri bir çizgiye taşıdı. Pers Kilisesi Patrikliği bu Sinod'da Batı'daki beş patriklikten "otosefal" olduğunu ilan etti, otosefal Pers Kilisesi kendi patrik ve metropolitlerini seçme yetkisine sahip oldu. Pers coğrafyasındaki Doğu Kilisesi'nin özerkleşme süreci dinî hukuk ve dinî yapı (*canonic ve ecclesiastical*) bakımından Batı'daki Patrikliklerden Pers Doğu Kilisesi'nin bağımsızlığıyla sonuçlandı⁶. MÖ. 410 ve 424'te gerçekleşen iki Sinod'un ardından Pers coğrafyasında ve bu coğrafyanın ötesindeki merkezî otoritenin zayıf olduğu Soğdya'da Doğu Kilisesi'nin etkinliği arttı.

Doğu Hıristiyanlığı, İran'da Part Hanedanı'nın Mezopotamya sınırlarında ortaya çıktı ve Sâsâni Hanedanı döneminde (M.S.224-651) Hıristiyanlık Pers coğrafyasında ana dinlerden biri olarak örgütlendi⁷. Hıristiyanlık Pers coğrafyasında, ticaret, ikili münasebetler, başka bölgelerde baskı altında kaldıkları için Hıristiyan grupların Sâsâni topraklarına I. Şapur ve II. Şapur döneminde göçü gibi çeşitli yollarla yayıldı⁸. Bu sayede Pers hakimiyeti altındaki Doğu Kilisesi, yerel topluluklar, İran'ın çeşitli bölgelerine yerleşen Grekçe ve Süryanice konuşan topluluklar, Doğu Kilisesi çatısı altında toplandı⁹. Sâsâni İmparatorluğu'nun Doğu Kilisesi'ni kabulünün ardından Hıristiyanlık, Pers

² P. O. Skjærvær, "Bardanes", *Encyclopedia Iranica*, Vol. III, ss. 780-785.

³ Han J.W. Drijvers, *The Book of the Laws of the Countries: Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, Georgias Press, Assen 2007, ss.59-61.

⁴ Deitmar W. Winkler&Wilhelm Baum, *The Church of the East: A Concise History*, Routledge Curzon, Londra, 2003, ss. 14-17; Ehsan Yarshater, "Iranian Common Beliefs and World-View", *The Cambridge History of Iran*, ed. E. Yarshater, Vol.3/1, Cambridge University Press, Cambridge 1983, ss.341-358; Sebastian Brock, "Isaac", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 13, 2006, ss. 610-611.

⁵ Sebastian Brock, "Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties", *Studies in Church History*, S. 18, 1982, ss. 1-19; Sebastian Brock, "The 'Nestorian' Church: A Lamentable Misnomer", ed. Coakley, J.F & Parry, K., *The Church of the East: Life and Thought*, Manchester, Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester, Manchester, 1996, ss. 23-35.

⁶ Jean Baptiste Chabot, (ed.), *Synodicon Orientale*, Paris, 1902, ss.285-298; Erica Hunter, "DĀDĪŠO", *Encyclopedia Iranica*, Vol. VI, ss.556-557.

⁷ Sebastian Brock, "Christians in the Sasanian Empire", ss.2-7.

⁸ Marie-Louise Chaumont, "La christianisation de l'empire iranien des origines aux grandes persécutions du Ie siècle", *CSCO 499*, Louvain, 1988, s.158.

⁹ Sebastian Brock, "Christians in the Sasanian Empire", ss.2-7.

coğrafyasının sosyo-politik dokusuna tam anlamıyla entegre oldu. Sikke, mühür, haç kolye gibi resmî yahut özel kullanım için tasarlanan objelere Hıristiyanlığın temel unsurları yansdı. Kilise yapılarının mimarî modeli ise yerel yapı geleneği ile kaynaştı. Maddî kültür unsurları ve materyal objeler haricinde Hıristiyanlık yahut Doğu Hıristiyanlığı Pers coğrafyasında temel olarak metinsel anlamda güçlü bir şekilde temsil edildi. İncil ve diğer dinî metinler kısa sürede Pers konteksine dahil olarak yerel dile çevrildi ve ayrıca Hıristiyan mezmurları Pehlevî diline çevrildi¹⁰. Doğu Kilisesi, Pers coğrafyasında olduğu gibi Soğdya'da kısa sürede sosyo-kültürel ve politik yapıya uyum sağladı. Soğd mimarî ve materyal kültüründe Hıristiyanlık canlı bir surette temsil edildi, yerel olarak üretilen yahut ithal edilen objeler Soğd toplumsal dokusunda Hıristiyanlığın güçlü tesirlerini yansıtmaktadır. Kilise ve materyal kültür objeleri çok dinli Soğd toplumunda Hıristiyanların haç takma ve kiliseye gitme gibi uygulamalarla görsel bakımdan diğer din mensuplarından ayrışmasını, görünür olmasını ve bir bakıma kimliklerini bu sayede ifade etmelerini sağladı. Hıristiyanlık mimarisi ve materyal objeleri Soğd siyasi düzeninde onların resmen kabul gördüğünü de ortaya koymaktadır.

Soğdya'da Dinî Hayat

Soğdya'nın siyasi bakımdan merkezî olmayan yapısının tezahürleri Soğdların dinî hayatları üzerinde de tesirli oldu. Soğdlar arasında tek bir dinin hakimiyeti söz konusu değildi. Soğdya din bakımından çeşitliliğe açıktı, Zerdüşçülük, Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlığa ait mimarî, liturjik objeler ve dinî metinleri, bu dinlere ait ibadet biçimleri bir arada varlık göstermekteydi. Soğdya'daki dinî serbestiyet siyasi merkezîleşmenin zayıflığı yani sıra Soğdların jeopolitiği ile de doğrudan ilgilidir. Soğd coğrafyası İran'ın Ortodoks Zerdüşçülüğünün etki sahasının dışındaydı. Bu nedenle Soğdya'da, *Ahura Mazda* gibi ana tanrısı, Zerdüş ruhban sınıfı, yüksek rahibi olmadan yerel tanrıların çevresinde Soğd Zerdüşçülüğü gelişti. Yarı özerk kent hükümdarları tarafından idare edilen Soğdya'da merkezî bir "devlet dini" anlayışı da ortaya çıkmadı ancak din fenomeninin Soğd toplum ve kültüründe oldukça ağırlıklı rolü vardı. Soğdya'nın spiritüel kültüründe dinin rol ve etkisi, M.S. V ve VIII. yüzyıllar arasında tarihlenen tapınak, saray, ev ve dinî yapılarda sıklıkla görülen murallarda (duvar resmi) ortaya çıkmaktadır. Murallardaki ana temalar genellikle dinî motiflerin ağır bastığı efsanevî sahneler ve dinî tasvirlerdir¹¹.

Soğdya'da dinî çeşitlilik içinde Zerdüşçülük baskın görünmekle birlikte Hıristiyanlık da güçlü bir varlığa sahipti. Hıristiyanlığın Soğd panteonuna dahil olması ve yayılmasının başlangıç noktası konusunda kesinlik bulunmamakla birlikte günümüze ulaşan Soğd Hıristiyanlığına ait materyal ve metinlerden VI. ve VII. yüzyıllarda Soğdya'nın başkenti Semerkant'ta yerleşik bir Hıristiyan kültürünün varlığı söz konusudur. Bununla beraber, Soğd topraklarında Hıristiyanlığın yükselişini ve Semerkant Metropolitiğinin teşekkülünün Patrik Ahai (M.S. 410-414) dönemine kadar gerilediği öne sürüldü¹². Ancak Doğu Kilisesi'nin Süryani yazarları İbn-i Tayyip (M.S. 1043) ve Abdişo bar Berikha (M.Ö. 1290) Semerkant Metropolitiğinin VI-VIII. yüzyıl arasında kurulduğunu kaydeder¹³.

¹⁰ Desmont Durkin-Meisterernst, "The Pahlavi Psalter fragment in relation to its source", *Studies in the Inner Asian Languages*, C. XXI, 2006, ss. 1-19.

¹¹ Boris Marshak, *Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana*, Biblioteca Persica Press, New York, 2002, ss.24-25.

¹² Brian E. Colless, "The Nestorian Province of Samarkand," *Abr-Nahrain*, C. XXIV, 1986, ss. 51-57; Jean Dauvillier, "Les Provinces Chaldéennes de l'Extérieur au Moyen-Âge", *Mélanges offerts au R. P. Ferdinand Cavallera*, Toulouse, 1948, ss. 283-287.

¹³ Angelo Mai, *Scriptorum Veterum Nova Collectio*, C.10, Nabu Press, Roma, 2010, ss.141-142; Wilhelm Hoenerbach & Otto Spies, (editörler), *Ibn at-Taiyib. Fiqh an-Nasrâniya*, L. Durbeqç, Louvain, 1956-1957, s. 123.

Esasında Soğdya'da Hıristiyanlığın kesin yayılma dönemi belirsiz olmasına karşın Doğu Kilisesi'nin hedefleri arasında Soğdya ve çevresinde Hıristiyanlığın güçlenmesi Doğu Kilisesi'nin ana misyonları arasında varsayılabilir.

Soğd Hıristiyanlığı'nın Doğuşu

Soğdya'da Hıristiyanlığın kökenleri ve yükselişi bu bağlamda Doğu Kilisesi'nin Hıristiyanlığı Uzak Doğu coğrafyasına yayma politikasının uzantısı olarak görülebilir. M.Ö. 410'da toplanan İshak Sinodu'na (Synod of Isaac) Orta Asya'dan gelen metropolitler de katıldı. Bu kayıtlar ışığında M.Ö. V. yüzyıl itibarıyla Soğd coğrafyasında belli nispette müesseseleşmiş Soğd Hıristiyanlığının ortaya çıktığı ifade edilebilir¹⁴.

"Soğd Hıristiyanlığı'nın doğuşu ve tarihsel arka planı hakkında ana kaynaklardan biri Batı Soğdya'nın büyük kültür merkezlerinden Merv'de Hıristiyanlığın yayılmasını¹⁵ hikâye eden Turfan'da Soğdca ve Süryanice olmak üzere iki versiyonu keşfedilen Baršabbā'nın Hayatı'dır¹⁶. Merv ve çevresinde M.S. III. yüzyılda Hıristiyanlığı yayan Mar Şaba, Baršabbā bölgede Hıristiyanlığın kurucusu kabul edilmektedir. Nitekim sonraki yüzyıllarda Belh, Herat gibi şehirlerde inşa edilen manastırlarda *Baršabbā'nın hagiografisine* dair Soğdca metin parçalarına tesadüf edildi¹⁷. Ayrıca Merv ve çevresinde ortaya çıkarılan mimarî yapı kalıntıları, haç formları gibi kültürel objeler M.S. III. yüzyılda bölgede Hıristiyanlığa dair kalıntıların yaygınlığını ortaya koydu¹⁸. Soğdya'nın evanjelizasyonu¹⁹ bu veriler ışığında IV. yüzyıla tarihlendirilebilir²⁰. Soğd Hıristiyanlığı Doğu Kilisesi'nin parçası olmakla birlikte esasında Süryani dilli Kilise'nin çeşitli kolları Soğdya'da faal haldeydi. Bunlar arasında Doğu Kilisesi diğer bir ifade ile Nesturilik bölgedeki ana kurumsal yapıydı. Sâsâni İmparatorluğu döneminde Seleucia-Ctesiphon ve Bağdat merkezli teşekkül eden ve etkinliğini Orta Asya'dan Çin'e kadar genişleten Nesturiler, bütün coğrafyada Hıristiyanlığın ana temsilcisi konumundaydı. Soğdya'da Hıristiyanlığı temsil eden bir diğer grup ise Süryani (Jacobite/Yakubi) Ortodoks Kilisesi'dir. Orta Asya ve Soğdya'da liturjî dili olarak Grekçe kullanan Süryani-Grek Ortodoks Kilisesi bir diğer ifade ile Melkitler, Soğd Hıristiyanlığının bir diğer temsilcileriydi.

Orta Asya ve Çin'e Hıristiyanlığın taşıyıcılığını üstlenen Soğdlar, öncelikle Soğdya coğrafyasında güçlü bir Hıristiyan geleneği ve organizasyonu inşa ettiler. Soğd Hıristiyanlığına dair kuvvetli materyal kanıtlar arasında Soğd sikkeleri öne çıkmaktadır. Soğd nümizmatik ikonografisinde haç sık rastlanan motifler arasındaydı. Sikke basım geleneğinde Soğdların haç figürünü sıklıkla kullanmaları esasında paranın mübadele aracı dışındaki propaganda fonksiyonundan azami derecede faydalanmayı amaçladıklarını

¹⁴ Jean Baptiste Chabot, (ed.), *Synodicon Orientale*; Jean Dauvillier, "L'expansion de l'Église syrienne en Asie centrale et en Extrême-Orient", *L'Orient Syrien*, 1/1, 1956, ss. 76-87; Erica Hunter, "Syriac Christianity in Central Asia", *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte* 44/4, 1992, ss.364-365.

¹⁵ Erica Hunter, "Syriac Christianity in Central Asia", ss.364-365.

¹⁶ Fredrich Müller & Wolfgang Lentz, *Soghdische Texte II*, APAW, 1934, ss. 522-528; Werner Sunderman, "Nachlese zu F. W. K. Müllers Soghdischen Texten I", *Altorientalische Forschungen* 3, ss. 70-73.

¹⁷ Nicholas Sims-Williams, "Baršabbā", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, s. 823.

¹⁸ G., Koshelenko, A., Bader&V. Gaibov, "The Beginnings of Christianity in Merv", *Iranica Antiqua*, C. 30, 1995, ss. 60-70.

¹⁹ Evanjelizasyon, misyon yahut misyonerlik tabiri yerine kullanılır ve bir bölgenin Hıristiyanlaşmasını ifade eder; bkz. Michael Green, *Evangelism in the Early Church*, Eerdmans Publishing, Grand Rapids, 1970.

²⁰ Jean Baptiste Chabot, (ed.), *Synodicon Orientale*, ss. 285, 299, 310-311, 315.

gösterir. Soğd sikkeleri, geniş Soğd ticaret ağı sayesinde Asya'nın neredeyse her köşesine ulaştı. Haç motifli sikkeler de bu sayede Asya toplulukları arasında tedavüle girerek Hıristiyanlığa dair aşinalık ve yakınlık ortaya çıkardı. Sikke dışında Soğdya'daki Hıristiyanlığa dair maddî kültür öğeleri arasında haç figürlü gündelik eşyalar, kolyeler ve bunların ötesinde Soğd Hıristiyanlığının merkezi durumundaki Semerkant'ın çevresinde Urgut'ta ortaya çıkarılan *Urgut Kilisesi* yer almaktadır. Esasında Soğdya'da Hıristiyan mimarisine dair Orta Çağ Arap kaynaklarında birtakım bilgilere rastlanmaktadır. İbn-i Havkal, Suret-i Arz adlı eserinde Semerkant'ın güneyinde el-Savadar yahut Şavzar Dağı'nda Hıristiyan manastırının varlığını bildirir. Bu manastıra güvenli ortamı ve uygun iklimi dolayısıyla çok sayıda Iraklı, Suriyeli Nesturî Hıristiyan'ın göç ettiğini anlatır. Pek çok Hıristiyan'ın bu manastıra çekildiğini ifade ettikten sonra manastırın Soğd coğrafyasının büyük kısmına yayılan çok sayıda ferağ edilemez bir tür vakıf statüsünde mülke, araziye sahip olduğunu ve bölgenin Vezkerde olarak bilindiğini kaydeder²¹. Barthold, İbn-i Havkal'ın bahsettiği Savadar dağlarının ve bölgedeki Hıristiyan manastırının Semerkant'ın güneyinde uzanan dağ silsilesi içinde Urgut bölgesinde olduğunu tespit etti²². Semerkant dışında Soğdya'daki Hıristiyanlara ait bir diğer mimarî eser bilgisi ise Nerşahi'nin X. yüzyılda kaleme aldığı Tarih-i Buhara adlı eserde yer almaktadır. Buna göre Buhara'da şehristana girildiğinde soldaki bölgede Hıristiyan kilisesi, onun tanımlamasıyla *Tersâyân kiliseleri* yer alırdı. Eserin yazıldığı dönemde ise kilise *Beni Hanzala Cami*'ne dönüştürüldü²³. Nerşahi'nin tanımlamasına göre ise kilise şehir hisarının güneybatısında idi. Bahsedilen kilisenin Buhara'nın fetih seferine katılan dört ana Arap kabilesinden biri kabul edilen Beni Hanzala adına camiye çevrilmesi kilisenin şehrin sosyal ve ekonomik merkezinde yer aldığını işaret etmektedir. Buhara'nın merkezinde bu ölçüde bir kilisenin varlığı şehirde dikkate değer oranda Hıristiyan nüfusunun varlığını da kanıtlamaktadır, ayrıca Buhara'da Hıristiyanlığa dair çok sayıda haç figürlü sikke gibi kültürel objelere de rastlanmıştır²⁴. Nerşahi, Buhara haricinde Yedisu'da bir kilisenin camiye çevrildiğini ifade eder²⁵. İbn-i Havkal ve Nerşahi'nin tanıklıkları Soğdya'daki ve Soğd kolonilerindeki Hıristiyanların yoğunlaştığı bölgeleri tespit etmek ve Soğdya'da Hıristiyan nüfusunun genişliğini anlamak bakımından oldukça önemlidir.

Soğdya'da kalıntıları ortaya çıkarılan yegâne Hıristiyan mimarî örneği Urgut Kilisesi'dir²⁶. Soğdya'da Budizm ve Zerdüşçülüğe ait mimarî eserlerin çokluğuna karşın Hıristiyanlığı temsil eden yapıların kitliği büyük tezat teşkil eder²⁷. Ancak söz konusu tezat Soğdya'ya mahsus değildir, bütün Orta Asya coğrafyasında Doğu Hıristiyanlığına ait Urgut Kilisesi de dahil olmak üzere toplamda 6

yapı arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır; bunlar Ak Beşim (Suyab)'de bulunan iki kilise²⁸, Termez Kilisesi²⁹, Merv Kilisesi³⁰ ve yine Merv yakınlarında bir manastır kalıntısıdır³¹.

Urgut Kilisesi, Semerkant'ın dışında Süleymantepe olarak da bilinen bölgede yer almaktadır. Mimarî olarak dikdörtgen şekilli yapıda kuzey yönünde iki nef bulunmaktadır³². Kilisenin duvarları Samanî ve Karahanlı döneminde Orta Asya mimarisinin tipik yapı malzemesi olarak çıkan çeşitli şekillerde pişmiş tuğladan örüldü³³. *Bema*³⁴ olarak adlandırılan kilisenin ayın alanı nişlerle ayrılarak çevre duvarları pişmiş topraktan yapılmış bir platform üzerinde merkezde yükseltildi³⁵. Kilisenin ana girişi ise çapraz örülmüş pişmiş tuğla sıraları ile döşeli dikdörtgen *nartekse* yani dış dehlizle bağlantılı batı duvarında kemerli bir kapıydı³⁶. Kuzey nişinin sonundaki mihrap alanı ise haç şeklinde inşa edildi ve bu alanın kilisenin ana ibadet mahallisi olduğu düşünülmektedir³⁷. Yapının güneyinde sütunla muhtemelen *diyakonikon*, yani kutsal eşyaların konulduğu yer olarak kullanılan bir oda yer almaktaydı³⁸. Yapının mimarisinin genel hatları Doğu Kilise formunu yansıttığı gibi aynı zamanda yayıldığı geniş alan ve müstemilatı ile düşünüldüğünde Urgut'un Soğdya'daki Doğu Hıristiyan Kilisesi'nin merkezi olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.

Kilise çeşitli şekil ve ölçülerde pişirilmiş kerpiçten inşa edildi. Bunlar tek tip değildi, temel seviyesinde, üst seviyede, iç duvarlarda ve iskelet duvarlarında farklı ölçülerde kullanıldı ayrıca daha sonra eklenen bölümlerde ve onarımlar esnasında kullanılan tuğlalar da şekil ve ölçü bakımından farklılık gösterdi³⁹. Ancak *bemanın* inşasında tek tip ve ölçüde kiremit kullanıldı⁴⁰. İç koridorların zemininde seramik döşemeler ve pişmiş tuğlalar birlikte kullanıldı. Ayrıca haç şekilli zümrüt yeşili, lali okra ve kobalt renklerinde duvarları süslemede kullanılan ancak zamanla düşen çini parçaları da kazılarda ortaya çıkarıldı⁴¹. 3 metre yüksekliğe, 1,5 metre

²⁸ G. Semenov, "История археологического изучения Ак-Бешима", *Суйб. Ак-Бешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа*, St. Petersburg, 2002, ss. 4-10; G. Semenov, "Раскопки 1996-1998 г." *Суйб. Ак-Бешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа*, St. Petersburg, 2002, ss.11-115.

²⁹ L., Albaum, "Христианский храм в старом Термезе", ed. Zhukova, L., *From the History of Ancient Cults in Central Asia Christianity*, Glavnaja Redakcija Enciklopedii, Taşkent, 1994, ss. 34-41.

³⁰ G., Pugaçenkova, "Хароба-Кошук", *IAN TSSR*, 4, 1954.

³¹ G., Dresvyanskaya, "Овальный храм христианской общины в Мерве", *TYUTAKE*, 15, 1974, Türkmenistan, ss. 155-181.

³² Aleksei Savçenko, "По поводу христианского селения ургут", *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Rossiiskogo arkheologičeskogo obščestva*, S. 2, C.36, St. Petersburg, 2005, s.335.

³³ Aleksei Savçenko, "По поводу христианского селения ургут", ss.336-337; Duvarlardaki tuğlaların farklı şekillerde olması esasında yapının onarımlara uğradığını ve uzun süre işlevini sürdürdüğünü göstermektedir.

³⁴ Bema, Doğu Kilise mimarisinde ve liturjisinde merkezî konumdadır. Kilise nefinin bir başka ifade ile merkezinin ortasında yükseltilmiş platforma denir ve ayının yürütüldüğü alandır; bkz. Robert F. Taft, "Some Notes on the Bema in the East and West Syrian Traditions", *Orientalia Christiana Periodica* 34, 1968, ss. 326-359. Batı kilise geleneğinde bu alan *altar* olarak adlandırılır; Peter Hammond, *Liturgy and Architecture*, Columbia University Press, New York, 1961.

³⁵ Aleksei Savçenko, "По поводу христианского селения ургут", ss.336-337.

³⁶ Aleksei Savçenko & Mark Dickens, "Prester John's realm: New light on Christianity between Merw and Turfan", ed. Hunter, E, *The Christian Heritage of Iraq*, Georgias Press, New Jersey, 2009, s.128.

³⁷ Aleksei Savçenko & Mark Dickens, "Prester John's realm: New light on Christianity between Merw and Turfan", ss. 128-130.

³⁸ Aleksei Savçenko, "Östliche Urkirche in Usbekistan", *Antike Welt*, Philipp von Zabern, Mainz, 2, 2010, ss.77-79.

³⁹ Aleksei Savçenko, "По поводу христианского селения ургут", ss.336-337.

⁴⁰ Aleksei Savçenko, "По поводу христианского селения ургут", ss. 337.

⁴¹ Aleksei Savçenko, *Excavations 2004: Brief Report*,

²¹ İbn Havkal, *Süretü'l-Arz/10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017, ss.430-431; Aleksei Savçenko, "Urgut Revisited", *ARAM*, C. 8, 1996, s.333.

²² V.V. Barthold, "По поводу христианского селения Вазкерд", *Works*, C. 4, 1966, Moskva, s.110.

²³ Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhi, *The history of Bukhara*, çev. Richard N. Frye, The Mediaeval Academy Of America, Cambridge, Massachusetts, 1954, s.53; en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.81; Başak Kuzakçı, "Buhara ve Çevresindeki İslamiyet Öncesi Tapınaklar" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Haziran 2021, s. 134.

²⁴ Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhi, *The history of Bukhara*, ss. 54-55, 58; en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.126.

²⁵ Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhi, *The history of Bukhara*, s.87, 150.

²⁶ . Gaibov&G. Koşelenko, "Христианские археологические памятники на Востоке (первое тысячелетие н.э.)", *Khristianskii Vostok*, S. 4, 2006, s.136-177.

²⁷ S. Khmelniçkiy, *Между кушанами и арабами. Архитектура Средней Азии 5 – 8 вв.*, Hosemann&Goebel Berlin, 2000.

kalınlığa sahip iç duvarlarda ayrıca litürjik objelerin ve şamdanların yerleştirildiği çok sayıda niş bulunuyordu⁴². Kilisenin nartekse, bir başka ifade ile dış dehlize açılan kemerli ana girişi haricinde üç girişi daha bulunuyordu. İyi korunmuş duvarlarda dahi pencere açıklığına dair bir iz bulunamadı. Bununla beraber, pencere işlevi gören bazı açıklıklar bulunması muhtemel olmakla birlikte kilisedeki ana aydınlatma nişlerdeki yağ ile yakılan lambalardı. Urgut Kilisesi yapı kompleksinin mimarî ana hatları ve planı, esasında Orta Asya'daki Doğu kiliseleri mimarisini bakımından prototip arz etmektedir. Urgut Kilisesi'nin haç şekilli kilisenin merkez koridoru, nefi Ak Beşim'de keşfedilen kiliseye örnek teşkil etmektedir⁴³. Urgut Kilisesi mimarî bakımdan çeşitli onarımlar geçirdi ve uzun süre işlevini kaybetmedi. Ancak tedricî olarak kilise yapısı metruk hale geldi. Kilise kazılarında bulunan VIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Turgar (Turghar) dönemi bronz sikkeden ve arkeolojik alanda bulunan seramik ve diğer materyallerden Urgut Kilisesi'nin VII ve XIII. yüzyıllar arasında faal olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴. Merv, Semerkant ve Yedisu, Doğu Kilisesi'nin Orta Asya'daki daha spesifik bir ifade ile Soğdya ve çevresindeki kilise merkezleri olarak ortaya çıktı ve buradaki kiliseler temelde Mezopotamya'daki kilise mimarisini model aldı⁴⁵.

Doğu Hıristiyanlığı'nın Misyonerleri: Soğdlar

İlk olarak Orta Asya ardından ise Çin'e kadar olan coğrafyada Doğu Hıristiyanlığına bağlı bu kiliselerin Hıristiyanlık öğretisi yayıldı ve dinin taşıyıcılığını başlıca olarak Soğdlar üstlendi. Çin'de VII. yüzyılın ortalarından itibaren hızla yayılan Hıristiyanlık esasında "Pers/İran öğretisi" olarak görülmüş ve *Bosijiao* olarak bu dini Çinliler adlandırmıştır. Hıristiyan manastırlarına da aynı surette *Bosisi* (Pers Manastırı) denilmiştir⁴⁶. Çin'deki Hıristiyanlığın Pers ve Soğd kökenlerine dair ayrıca oldukça güçlü onomastik kayıtlar da mevcuttur. Rahip, piskopos gibi çeşitli eklesiyastik makamlarda görev yapanların isimlerinin kaydedildiği M.S. 781 tarihli Xian Steli'nde Sabršo Meşi adad Mar Sargis gibi Süryani ve Pehlevî isimleri birlikte geçmektedir⁴⁷. Bu dikilitaştaki kayıtlardan anlaşıldığı üzere Çin'de resmî olarak ilk kez Aluoben M.S. 635 yılında dinî misyon yürüttü⁴⁸. Bu bilgiden anlaşıldığı üzere Hıristiyanlık ve Hıristiyan misyonerler, Tang Hanedanlığı döneminde imparatorluğun himayesi altında ve desteğiyle Çin'de serbestçe dinlerini yaydılar. Tang Hanedanı'ndan Gaozong'un döneminde (M.S.650-683) neredeyse Çin'in önemli eyaletlerinin

tamamında Hıristiyan manastırları (jingjiao) inşa edildi⁴⁹. Xian Dikilitaşı'ndan anlaşıldığı üzere Soğdya'dan Çin'e gelen Gabri'el M.S. 731'de *Khumdan* (Çang'an'ın Soğdça telaffuzu) Kilisesi'nin piskoposu makamında, Çin'in önemli kentlerinde kilise örgütlenmesini tamamladı⁵⁰. Çin'e Hıristiyanlığı getiren Aluoben'in döneminde yahut Piskopos Gabriel'in piskoposluğu altında 781'de Xian Dikilitaşı yazıldığında Doğu Kilisesi'nin Çin'deki en büyük temsilcisi Çin ticaret güzergahı üzerindeki şehirlere yerleşen Soğdlardı. Doğu Kilisesi'nin Orta Asya'daki en önemli eklesiyastik merkezi Soğdya'nın başkenti Semerkant'taki Doğu Kilisesi idi ve Çin'e Hıristiyanlığı taşıyanların da büyük kısmı kuvvetle muhtemel Hıristiyan Süryani isimleri taşıyan Soğdlardı. Çin'deki Hıristiyan Soğdların varlığı ayrıca VII. yüzyıla ait epigrafik kanıtlarla da desteklenmektedir. Xiazou'nun arazi kayıtları arasında M.S. 640 tarihli bir kayıt He Yousuoyan'a ait arazileri göstermektedir⁵¹. Çin'deki Soğdların soy isimleri onların kökenlerine işaret eder, buradan hareketle Yousuoyan, Buhara, Semerkant arasındaki Kuşaniye şehrinde ayrıca "Yişō-yān" Soğdça "bahtı açık ve İsa'nın hediyesi" anlamındadır. Bu verilerden hareketle Yousuoyan'ın imparatorluğun Hıristiyanlara tanıdığı ayrıcalıklardan istifade eden Soğdlu Hıristiyan olduğu ortaya çıkmaktadır. Güney Çin'deki bir mezar taşı yazıtında ismi bulunan M.S. 707'de ölen An Yena, Buhara kökenli Hıristiyan Soğd'du⁵². Bunlardan başka Mi Jifen'in M.S. IX. yüzyıldaki mezar epitafı onun Soğdlu kimliğini ve Hıristiyan olduklarını göstermektedir⁵³. Çin'deki Soğd Hıristiyanların güçlü varlığını işaret eden önemli kanıtlardan bir diğeri ise Luoyang'da bulunan M.S. 814-815'te dikilen ve Soğdlu Hıristiyanların nesebi hakkında kayıtları ihtiva eden Nesturî Sütunu'dur⁵⁴. Sütun'da kayıtlı Soğdlu Hıristiyanlar ise, Buhara kökenli "An" ailesinden merhum anne⁵⁵, annenin erkek kardeşi An Shaolian⁵⁶, Da Qin (Zhouzhi, Xian Eyaletinde) Manastırı baş keşişi Pencienting yakınlarındaki Maymurgh kökenli "Mi" ailesinden Xuanying⁵⁷, yine aynı aileden ruhban Xuanqin⁵⁸ ve "Dokuzuncu Dereceden Büyük Erdemli" Semerkant kökenli "Kang" ailesinden Zhitong'dur⁵⁹. Çin'deki Hıristiyanlığın erken tarihine dair kayıtlar Soğdların büyük ölçüde Hıristiyanlığın buradaki temsilciliğini üstlendiğini göstermektedir. Çin'deki Hıristiyanlığın Persçe ve Süryanice dilinde karakterize edilmesi ise esasında bu dillerin Doğu Kilisesi'nin ortak dua ve ibadet dili olarak benimsenmesiyle ilgili görülmelidir. Ayrıca hem Çince'ye hem de Süryani ve Pers dillerine hâkim olan Soğdluların, Çin'e gelen Süryani ve Pers kökenli misyonerlerin tercümanlığını da üstlenmeleri oldukça muhtemeldi. Bu bakımdan Soğdlular Çin'e gelen Doğu Kilisesi misyonerlerinin bölgeye uyumu konusunda da aracı rol üstlenmiş olabilirlerdi.

http://www.explorationeurasia.com/EurAsia/inhalt_english/projekt_2.ht

⁴² Aleksei Savçenko & Mark Dickens, "Prester John's realm: New light on Christianity between Merw and Turfan", s. 129.

⁴³ Aleksei Savçenko, "По поводу христианского селения ургут", s. 337.

⁴⁴ Aleksei Savçenko, 2006, Excavations in Urgut: June- July 2006;

Progress Report at http://www.explorationeurasia.com/EurAsia/inhalt_english/projekt_2.htm#2006

⁴⁵ Erica Hunter&C., Horn, "Christianity in the Late Antique Near East", ed. Potts, D., *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East (Blackwell Companions to the Ancient World)*, Blackwell-Wiley, Oxford, 2012, ss.1094-1112.

⁴⁶ Antonino Forte, "The Edict of 638 Allowing the Diffusion of Christianity in China", ed. P. Pelliot, *L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou* (ed. avec suppléments par Antonino Forte), Scuola di Studi sull'Asia Orientale, Collège de France/Institut des Hautes Études Chinoises Kyoto/Paris, 1996, ss. 353-355.

⁴⁷ Li Tang, *A Study of the History of Nestorian Christianity in China and Its Literature in Chinese: Together With a New English Translation of the Dunhuang Nestorian Documents*, Peter Lang Publishing, Bern, 2002, ss. 25-29.

⁴⁸ Paul Pelliot, *L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou*, (ed. avec suppléments par Antonino Forte), Kyoto et Paris 1996, ss. 5-57.

⁴⁹ Matteo Nicolini-Zani, "The Tang Christian Pillar From Luoyang and Its Jingjiao Inscription A Preliminary Study", *Monumenta Serica* 57, 2009, s. 99.

⁵⁰ Paul Pelliot, "L'évêché nestorien de Khumdan et Sarag", *TP II série*, C. XXV, 1928, ss. 91-92.

⁵¹ Wang Ding, "Remnants of Christianity from Chinese Central Asia in Medieval ages", ed. Malek, R, Hofrichter, *Jingjiao: The Church of the East in China and Central Asia*, Collectanea Serica. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica, 2006, s.151.

⁵² Jiang Boqin, *Dunhuang-Turfan Documents and the Silk Road*, Wenwu chubanshe, Beijing, 1994.

⁵³ Matteo Nicolini-Zani, Ge, Chenyong, "The Christian Faith of a Sogdian Family in Chang-an during the Tang Dynasty," *Annali dell'Università degli studi di Napoli "L'Orientale"*, C. 64, 2004, ss.181-196.

⁵⁴ Nicolini-Zani, Matteo. "The Tang Christian Pillar From Luoyang And Its Jingjiao Inscription A Preliminary Study", *Monumenta Serica* 57 (2009), ss. 99-140.

⁵⁵ Matteo Nicolini-Zani, "The Tang Christian Pillar From Luoyang", s.116.

⁵⁶ Matteo Nicolini-Zani, "The Tang Christian Pillar From Luoyang", s.118.

⁵⁷ Matteo Nicolini-Zani, "The Tang Christian Pillar From Luoyang", s.118.

⁵⁸ Matteo Nicolini-Zani, "The Tang Christian Pillar From Luoyang", s.118.

⁵⁹ Matteo Nicolini-Zani, "The Tang Christian Pillar From Luoyang", s.118.

Nitekim Xian ve Luoyang dikilitaşlarında (Nesturi stelleri) ifade edildiği üzere “Doğu Kilisesi tarafından Çang’an’a gönderilen Nesturi misyonerlerin neredeyse tamamı kıdemli keşişlerdi. Onların takipçilerinin tamamı ise Soğdlardı”⁶⁰.

Soğd Hıristiyan Metinleri: Turfan Koleksiyonu

Mimarî ve materyal objelerin yanı sıra yazılı kaynaklardan bizatihi Soğdların ürettiği büyük kısmı Pers dilinde Hıristiyanlığa ait dini metinler, Soğd inanç dünyasında Hıristiyanlığın yeri ve ağırlığını yansıtan tarihsel verileri sunar. Soğd Hıristiyanları tarafından kaleme alma dini metinler, XX. yüzyılın başında Alman arkeoloji heyetinin Turfan Kazıları'nda (German Turfan Expeditions) keşfedildi⁶¹. Bu keşif sonrasında sadece Soğd dinleri üzerine değil o zamana kadar Soğd dili ve medeniyeti hakkında oldukça kısıtlı bilgiler, metinlerin deşifresi sonrasında büyük ölçüde genişledi. Soğd Hıristiyan metinlerini yahut Turfan Koleksiyonu'nu inceleyen Emike Benveniste, metinlerin kelime çeşitliliğine vurgu yaparak Soğd Hıristiyan terminolojisinin Orta Persçe veya Süryanice kaynaklı kelimelerden oluşturulduğunu ortaya koydu⁶². Soğd Hıristiyan metinlerinin dil analizini derinleştiren Olaf Hansen ise Süryanice kökenli teolojik kavramların Soğdca karşılıklarını tespit etti ve Soğd Hıristiyan metinleri üzerindeki Persçe ağırlığını vurguladı⁶³. Metinlerin dil incelemesi hakkında kapsamlı tetkiklerden bir diğeri ise Nicholas Sims-Williams tarafından yapıldı ve bilhassa dinî terminolojiye dair kelimelerde Süryanice ağırlığını Nesturi Kilisesi'nin etkisi ile ilişkilendirdi⁶⁴.

Soğd Hıristiyan metinlerinin bir kısmı Soğdların Çin'deki koloni şehirlerinden Dunhuang'da ve geriye kalanların tamamı ise Bulayık yakınlarındaki Shuipang Manastırı'nın kalıntıları arasında keşfedildi⁶⁵. Metinlerin büyük çoğunluğunun doğrudan Turfan ve Bulayık'ta hazırlandığı kabul edilmektedir. Ancak Semerkant, Pencikent, Çaç ve Urgut'ta bazı metinlerin üretildiği görüşü de dikkate değerdir. Soğdya'daki Doğu Hıristiyanlığının merkezleri olarak bu bölgelerde bazı metinlerin yazılması muhtemeldir. Semerkant, Soğdya'da Doğu Kilisesi'nin V-VIII. yüzyıllar arasında takdis edilen ilk metropolitliklerinden biriydi⁶⁶. Ana eklesiyastik konumu dolayısıyla şehirde ve çevresindeki manastırlarda Hıristiyan kanonik metinlerinin ve literatürünün üretiminin ve çevirilerinin

yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. Hıristiyan manastır hayatının ayrılmaz parçalarından biri bu türden dinî metin çalışmaları, literatür üretimi ve metinlerin yerel dillere aktarılması⁶⁷ olduğundan dolayı Soğdya'daki kurumsal Hıristiyan yapılarının bu türden faaliyetten azade olduğunu farz etmek manasızdır. Ancak Soğdya'daki Hıristiyan metin üretimi üzerindeki belirsizliğin esas sebebi bu coğrafyada herhangi bir Soğd Hıristiyan yazmalarına ait parçaların/fragmentlerin bulunamaması ve metin üretimini ispatlayacak bir kanıt ortaya çıkmamasıdır. Tarihî-sosyal gelişmeler Soğd topraklarında yazılı Hıristiyan kaynaklarının ortadan kalkmasının başlıca sebebi olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler arasında İslam ordularının Soğdya'yı fethi ve bölgenin İslamlaşmaya başlaması Soğdya'daki Hıristiyan metinlerinin günümüze ulaşmamasındaki ana faktörlerden sayılabilir. Bunun yanı sıra iklim faktörü de göz ardı edilmemelidir. Soğd topraklarında Hıristiyan metinleri dışında genel anlamda kâğıttan mamul elyazmalarının oldukça sınırlı sayıda mevcudiyeti, bölgenin iklim koşullarının metinlerin yok olmasına yol açtığını düşündürmektedir. Ancak elyazması ve metin türünde olmakla birlikte Soğd coğrafyasında Hıristiyanlığa dair birtakım yazılı kayıtlar tespit edilmiştir. Epigrafik türdeki bu kayıtlar, Urgut çevresindeki kayaların üzerine ve mağara duvarlarına hakkedilen yazılar, haç formları ve Pencikent'te keşfedilen üzerinde Süryanice İncil alıntıları yazılı olan ostrakondu⁶⁸. Ayrıca üzerinde Süryanice Mezmurlardan (Psalm 1-Psalm 2) bir başka ifade ile Süryanice İncil *Peshitta*'dan alıntılar yazılı ostrakon M.S. 760-770'lere tarihlendirildi. Çömlek parçasının türünden ve üzerinde yer alan yazıdaki sözlük ve ortografik hatalardan ostrakonun Hıristiyan Soğdlu öğrencilerin yazı çalışmaları için kullanıldığı fikri kuvvetlendi⁶⁹. Ostrakon, Pencikent'te bir evin ateş sunağı bulunan duvarları Soğd tanrılarını tasvir eden murallarla süslü odasında keşfedildi. Ayrıca aynı yapıda üzerine hac figürü oyulmuş çömlek parçaları da bulundu⁷⁰. Ostrakonun ateş sunağı ve Soğd panteonunu temsil eden resimlerle süslü bir odada keşfedilmesi ve bulunan diğer küçük Hıristiyanlık objeleri, Soğd toplumunda aynı mekânda farklı din pratiklerinin bir arada var olduğunu kanıtlarken, aynı yapının Soğd Hıristiyan toplumunda okul olarak kullanıldığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

Turfan'da bulunan Soğd Hıristiyan metinlerinin bir kısmının Çaç'ta üretildiğine dair argümanlara yönelik destekleyici tanık, Turfan koleksiyonundaki Soğdca ve Grekçe olmak üzere iki dilli yazılan birtakım İncil parçalarıdır⁷¹. Liturji bir başka ifade ile komünionda ve dinî metinlerde Grekçe kullanan Doğu Kilisesi'ne mensup yegâne topluluk Melkit Kilisesi idi, bu bakımdan Grekçe ihtiva eden yazmaları onların ürettiği sonucuna varılabilir. Orta Asya'daki Melkit Kilisesi hakkındaki ana kaynaklardan birini yazan el-Biruni *el-Asarü'l-Bakiyye*'de Melkitlerin Orta Asya'da başlıca Çaç, Harezm ve Merv'de yerleşik olduğu bilgisini vermektedir⁷². Bu bilgiden hareketle Turfan Soğd Hıristiyan Metinleri ve Çaç arasında iki dilli metinler üzerinden bir bağlantının mevcut olduğu iddia edilebilir.

⁶⁰ Ge Chengyong, “A Comparative Study of Two Nestorian Stone Steles Unearthed in the Two Capital Cities of the Tang Dynasty: Xi'an and Luoyang”, ed. Tang, Li. and Winkler, D.W., *From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia*. Lit Verlag, Münster 2013, s.168.

⁶¹ A. Grünwedel, *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, Munich, 1905; A. Grünwedel, *Altbuldhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan*, Berlin, 1912; B. A. Litvinskiy, “EXCAVATIONS iv. In Chinese Turkestan,” *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IX/1, ss. 106-112; Choros Zaturpanskiy, “Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfanexpeditionen,” *Orientalisches Archiv* 3, 1912, ss. 116-127.

⁶² Emile Benveniste, “Le vocabulaire chrétien dans les langues d'Asie centrale”, *Problemi attuali di scienza e di cultura* 62, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1964, ss. 85-92.

⁶³ O., Hansen, “Über die verschiedenen Quellen der christlichen Literatur der Sogdier”, ed. Asmussen, J.-P., & Læssøe, J., *Iranian Studies Presented to Kaj Barr on His Seventieth Birthday June 26, 1966*, Munksgaard, København 1966 (*Acta Orientalia* 30), ss. 95-102.

⁶⁴ Nicholas Sims-Williams, “Syro-Sogdica III: Syriac Elements in Sogdian”, ed. Sundermann, W., *Acta Iranica* 28, Brill, Leiden, 1988, ss. 145-156.

⁶⁵ Mark Dickens, “Multilingual Christian Manuscripts From Turfan”, *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, C. 9, 2009, ss. 24-25.

⁶⁶ Angelo Mai, *Scriptorium Veterum Nova Collectio*, C.10, Nabu Press, Roma, 2010, ss. 141-142, 146; Wilhelm Hoenerbach. & Otto Spies, (editörler), *Ibn at-Taiyib. Fiqh an-Nasrâniya*, L. Durbeqç., Louvain, 1956-1957, s. 123; Brian E. Colless, “The Nestorian Province of Samarkand,” ss.51-57; Jean Dauvillier, “Les Provinces Chaldéennes de l'Extérieur au Moyen-Âge”, ss.283-286.

⁶⁷ Frances Young, *Books and Readers in the Early Church*, Yale University Press 1995; Frances Young, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Cambridge University Press 1997.

⁶⁸ Aza, Paykova, “The Syrian Ostrakon from Panjikant”, *Le Muséon*, 92/1-2, 1979, ss.159-169; Meşerskaya, E., & Aza, Paykova, “Сиро-тюркские наскальные надписи из Ургута”, *Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье. Тезисы конференции*, Moskva, 1981, ss. 109-110.

⁶⁹ Aza, Paykova, “The Syrian Ostrakon from Panjikant”, ss. 159-169.

⁷⁰ Aza, Paykova & Boris Marshak, “Sirijskaya nadpis' iz Pendzikenta”, *Kratkie Soobşeniya Instituta Arheologii AN SSR*, 147, 1976, ss. 36-38.

⁷¹ Nicholas Sims-Williams, “Greek-Sogdian bilingual from Bulayiq”, *La Persia e Bisantio*, 2004, ss.623-631.

⁷² Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsar el-Bakiye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, ss.298-299, E., Sachau, E., (ed.), *The Chronology of Ancient Nations*, London, 1879, ss. 282-298.

Turfan'daki Soğd Hıristiyan metnlerinin büyük ölçüde Süryanice kaleme alınması muhakkak bu dilin Doğu Kilisesi'nde *lingua sacra* (kutsal dil) sayılması ile doğrudan ilgilidir. Bununla birlikte Soğdca yazı sistemi bu metinlerde kullanıldı. Turfan'da keşfedilen Soğd Hıristiyan literatürü büyük oranda İncil'den alıntılardan, birtakım dualardan, ilahilerden ve *İznik Kredosu* yahut *İznik İtikadnamesi* (Nicene Creed)⁷³ denilen Hıristiyanlık mensuplarının esaslarını belirleyen temel belgenin çevirisinden oluşmaktadır⁷⁴. Metinlerde Soğd kursivinin (bitişik el yazısı) kullanılmasındaki amaç ise temelde metinlerin Soğd Hıristiyan toplumdaki okunurluğunu arttırmaktı, aksi takdirde Soğd toplumunun Süryaniceye uyarlanmış metinleri okuyabilmeleri çok zordu⁷⁵.

Soğd dinî metnilerindeki alfabe tercihi, ödünç alınan kelimeler, şahıs isimlerinin yazılmasında kullanılan dil esasında yalnızca çevirinin teknik meseleleri olarak görülmemeliydi. Nitekim bu tercih ve kullanımların tamamı sosyal ve kültürel bakımdan güçlü işaretler ve imalar taşıyabilirdi. Söz konusu bağlam içinde Çin'deki Hıristiyan Soğd isimlerinin Süryanice ve Soğdca kaydedilmesi bunların Hıristiyan topluluk içinde Süryanice, dış dünyada ise orijinal Soğdca isimlerini kullandıklarını göstermektedir. Bu tercih onların çift kimlikli hayatının metinlere yansması olarak da görülebilir. Dunhuang'da bulunan bir mektupta kaydedilen Soğd isimleri Hıristiyanlara aitti ve isimler hem Süryanice hem de Soğdca yazılmıştı. Keşiş *Giwargis* (George) Süryani ismi taşıymaktaydı ve Soğdca karşılığı *Kwr'k'*ti. Aynı mektupta kayıtlı bir rahibin ismi ise Soğdca *Wanu-çor* idi. Rahibin isminin önünde ise Süryanice Hıristiyan ruhban sınıfına (clergy) mensubiyetini ifade eden *reš 'edā* unvanı yer almaktaydı⁷⁶. Bu türden etkileşimler, Soğd Hıristiyanlarının dinî metinleri kolaylıkla okuyup yazabilmelerini sağlamak için pratik araçlar olarak görülebilir ancak bunun yanı sıra onomastik ve ortografik bakımdan ortaya konan farklılaşma Hıristiyan kimliğini Soğd toplumunda yaygın diğer dinlerden ayırtmak ve temsil etmek bakımından da işlev gördü. Soğd Hıristiyan literatüründe değiştirilmiş, Soğdca yazıya uygun hale getirilmiş Süryanicenin kullanılması Soğd Hıristiyanlarının genel anlamda Doğu Kilisesi'nin dilsel kimliğinin ötesinde dinî kimliklerinin ayırt edici bir vasfı ve temsili olarak düşünülmelidir. Filolojik bağlamda ise Soğdca'ya uyarlanmış Süryanicenin İnan dil ailesi içinde yeni bir yazı sistemi olarak değerlendirilebileceği de göz ardı edilmemelidir.

Turfan Soğd dinî metinler koleksiyonunda Kitab-ı Mukaddes (biblical) literatürünü İncil, Havarî mektuplarından parçalar ve bazı dua metinleri oluşturmaktadır. Eski Ahit'ten ise Soğdca kursivi ile yazılmış Zebur (Mezmun) bulunmaktadır⁷⁷. İbadetlerde ve ayinlerde kullanılan ilahiler ve dualar da Süryanicedir. Ancak bu metinlerde

ruhbanlara talimatlar içeren rubrikler Soğdca'dır⁷⁸. Bunların dışında çeşitli azizlerin ve kutsal şehitlerin hikayelerini anlatan hagiografi (menakıpname) türünde eserler ve kiliseye ait kutsal tarih ve günlerin tespitinde kullanılan takvim koleksiyonun parçasıdır. Muhteva ve tür bağlamı dışında Soğd Hıristiyan metinleri linguistik bakımdan da çeşitlidir. Süryanice ve Soğdca ana yazı dili olmakla birlikte bazı metin parçaları Grekçe ve Uygur dilinde kaleme alındı⁷⁹. Tamamı Soğdca olan metinler hagiografik türde eserlerdi ve bunların başlıkları Süryanice yazıldı. Toplumun tüm kesimlerine hitap eden destansı nitelikte bu türden öykülerin doğrudan Soğdca kaleme alınması, Soğd Hıristiyan toplumu arasında inancı kuvvetlendirici etkisi olan efsanevi hikayelerin yaygınlıkla okunmasını ve popülerleşmesini sağlama amacı taşıymaktaydı. Bundan başka "Yaratılışın İlahî Rahmeti" (On the divine mercy to Creation) gibi dinî nitelikli eser hem Soğdca hem de Süryanice olarak nakşedildi⁸⁰. Ayrıca ayin esnasında rahibin okuyacağı duaların sıralandığı dua eserlerinin (*lectionaries*) tamamı Soğdca hazırlanan versiyonları bulunmaktadır. Bununla beraber, benzer surette tek dilli Süryanice dua eserleri olduğu gibi her iki dilin de kullanıldığı, talimat kısmının Süryanice yahut Soğdca kaleme alındığı dua derlemeleri mevcuttur⁸¹. Soğdca *rubrikler* ayini yürüten ruhbanlar yol göstermek, ayinin nasıl icra edileceğini tarif etmek için hazırlanan liturjik eserlerdir. Turfan koleksiyonu tasnifine göre "HT 66" numaralı Soğdca ve Süryanice hazırlanan *rubrikin* giriş bölümü (çevirisi verilen metinde italikler Soğdca terimlerdir) şöyledir:

"Her şeyin hâkimi Lord (Tanrı), *Rahip şöyle der*: Kutsal (holy), kutsal, kutsal diyerek feryat edin. *Rahip yumuşak bir ses tonuyla şöyle söyler*: İsteklerine her zaman uyulacak, Tanrım senin lütfunla bu müthiş gizem... *Daha sonra rahip çarımış şeklindeki bemada (altar) bulunan mührü ve yağı alır ve der ki*, yağ işaretlendi ve kutsal yağ ile karıştırıldı"⁸².

Soğd Hıristiyan metnlerinin linguistik özelliklerinden anlaşıldığı üzere Süryanice *lingua sacra* statüsünde ayinlerde ve kilise hizmetlerinde resmî dil kabul edilmesine karşın bu dilin Soğd toplumu içinde yaygın kullanımı sınırlıdır. Soğd toplumu hem kilisede hem de gündelik hayatta, ticarî münasebetlerinde Soğdca kullanmayı sürdürdü. Hıristiyanlığın geniş bir sosyal yapıda yayıldığı, aktarıldığı ve propagandasının yapıldığı dil esas olarak Soğdca idi. Süryanice kullanımı yazı dili düzeyinde ve büyük ölçüde ruhban sınıfı arasında sınırlı kullanıldı. Soğd Hıristiyan elyazmalarının kesin tarihlendirilmesi ise metinlerin iç tenkidi sonucunda herhangi bir ibare tespit edilemediği için yapılamamaktadır ancak genel kabule göre metinler IX ve XIII. yüzyıllar arasında üretilmiştir⁸³.

Soğd Hıristiyan metinlerinde teolojik tanımlamalar ve Hıristiyan inanç dünyasına dair kavramsallaştırmalarda Süryanicenin etkileri görülmekle birlikte Soğd yerel dinlerine ait ifadeler de Hıristiyan

⁷³ Norman P. Tanner (ed.), *Decrees of the Ecumenical Councils: Nicaea I-Lateran V*, Georgetown University Press, Washington DC, 1989.

⁷⁴ Nicholas Sims-Williams, *Christian literature in Middle Iranian languages*, ed. Emmerick, R., *The Literature of Pre-Islamic Iran: Companion Volume I*, London, 2009, s. 271; Christiane Reck, "A survey of the Christian Sogdian fragments in Sogdian in the Berlin Turfan collection", ed. Jullien, C., *Controverses des chrétiens dans l'Iran sassanide*, (Studia Iranica 36), Paris 2008, ss. 191-197.

⁷⁵ Christiane Reck, "A survey of the Christian Sogdian fragments in Sogdian in the Berlin Turfan collection", ss. 197.

⁷⁶ Nicholas Sims-Williams & J., Hamilton, *Documents Turco-Sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*, (Corpus Inscriptorum Iranicarum, Part II, Vol. III), SOAS, London, 1990, ss. 63-76.

⁷⁷ Christiane Reck, *Mitteliranische Handschriften Teil 3: Berliner Turfanfragmente christlichen Inhalts und Varia in soghdischer Schrift*, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland; XVIII,3, Stuttgart 2018.

⁷⁸ Nicholas Sims-Williams, *Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan collection*, VOHD, XVIII/4: Mitteliranische Handschriften, Teil 4, Stuttgart, 2012, s.59; Mark Dickens, "Multilingual Christian Manuscripts From Turfan", ss. 22-42.

⁷⁹ Nicholas Sims-Williams, "Greek-Sogdian bilingual from Bulayiq", ss. 623-631.

⁸⁰ Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, Akademie-Verlag, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 12, Berlin, 1985, s.121.

⁸¹ Nicholas Sims-Williams, *Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan collection*, ss. 28, 175-177.

⁸² Sebastian Brock&Nicholas Sims-Williams, "An early fragment from the East Syriac baptismal service from Turfan", *Orientalia Christiana Periodica* 77/1, 2011, ss.81-92.

⁸³ Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, ss. 110-120.

metinlerinde yer almaktadır. Soğdlar, Tanrı için “by-”⁸⁴ terimini kullanırlardı. Ayrıca yüce, ulu, gibi saygı ifadeleri yerine de aynı kelime tercih edilirdi. Bununla beraber bu tabir Soğd Zerdüşçülüğünün ana tanrıları arasındaki *Mithra*'yı tanımlamak için “βy-” formunda kullanılırdı. Monoteist bir dinin temsilcisi olan Soğd misyonerleri muhtemelen Soğd toplumunun eski alışkanlıklarına uyum göstermek ve radikal bir değişime mahal vermemek adına aynı tabiri sadece büyük harf ekleyerek “Tanrı” kavramı için kullanmayı sürdürdü⁸⁵. Süryanicede kullanılan “ܐܠܗܐ alāhā-Tanrı” tabirine Soğdca Hıristiyanlık metinlerinden sadece birinde *Danyal Peygamberin Hikayesi*'nde rastlanmaktadır:

1- “fryw qwnt' xypθ'wnt 'lh' s'r cn 'yty m'n ZY cn 'yty z'wr. cn s't šy' ZY cn s't m'n”

“Tüm aklımızla, zekanızla, gücünüzle, her şeyinizle Yüce Alāhā'yı (Tanrı'yı) sevin”⁸⁶.

Soğdca Tanrı ifadesi by- tabirine ise sıklıkla rastlanmaktadır; *xwtw by'* (Yüce Tanrı)⁸⁷; *xwt'w xwt'w z'wrqyn xwšywny by'* (Tanrım, Tanrım kudretli kral (ve) Tanrı)⁸⁸. Aynı ifadeyle yakın tabirler de söz konusudur; *by'nyq-* (Tanrı'nın lütfü); *by'nyq šyr'qty'* (İlahî Lütuf) anlamına gelmektedir⁸⁹. Bu tabirden başka Hıristiyan terminolojisinin ve teolojisinin temel kavramlarından “Lord”, “Tanrı” ve “İsa” karşılığında Soğd Hıristiyan metinlerinde kullanıldı. Soğdca *xwtw*, Tanrı'yı tanımlamak için kullanılırken, *xwt'w yšwy* tabiri⁹⁰ Hazreti İsa/Rab İsa (Lord Jesus) için kullanıldı. Ayinlerde söylenen Süryanice bir ilahinin Soğdca çevirisinde İsa ve Lord kullanımına dair açık örnekler görülmektedir;

1- Süryanice: “mr yšw' [ltl] (m) ydwhy” (İsa havarilerine hitap etti)

2- Soğdca: “w'nw frm'y xwt'w yšwy qw xypθ [z]wxšqt' s'” (Rab İsa havarilerine böyle konuştu)⁹¹.

İsa'yı ve Tanrı'yı tanımlamak için Soğdca *xypθ'wnt* ve *xwtw* kelimelerinin kullanımına dair ayrıca zengin Soğdca Hıristiyan metin örnekleri bulunmaktadır;

1- *nyny 't mdw qy pryw m'x xypθ'wnt yšwy mšyh' tmp'()* [r]

[']t ywxny r'z xcy. šwšp' qy sqyp'r cn pyls' 't ks' xšnyrq

xcy nd(yw)yd snqy qy 'w(s)ity (b)' pr xwtw yšwy frwrtqt(y) dbrw.

⁸⁴ B. Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications, Tehran 2004, s.100.

⁸⁵ Nicholas Sims-Williams, “Die christlich-soghdischen Handschriften von Bulayiq”, ed. Klengel, H., & Sundermann, W., Ägypten, Vorderasien, Turfan. *Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften*. Tagung in Berlin, Mai 1987, Berlin: Akademie-Verlag, 1991, ss.119-125; W.B., Henning, “A Sogdian God”, *BSOAS*, 28/2, 1965, ss. 242-254.

⁸⁶ Nicholas Sims-Williams, *Biblical and other Christian Sogdian texts from the Turfan Collection*, BREPOLs, 2013, s. 76; Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s.238.

⁸⁷ Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s. 37, folyo 12R1.

⁸⁸ Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s.39 folyo 12V14.

⁸⁹ Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s. 113 folyo 57R3; Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s.39 folyo 12V17.

⁹⁰ B. Gharib, *Sogdian Dictionary*, s.88.

⁹¹ Chiara Barbati, “Christian Sogdian Manuscript C5 as an Example of Translation Literature”, ed. Macuch, M, *Ancient and Middle Iranian Studies: Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, Held in Vienna, 18-22 September 2007* (Iranica 19), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 3; Matta İncil'inden, 10:15.

“Üzerindeki ekmeğe ve şarap Yüce Rabbimiz İsa Mesih'in bedeni ve kanıdır. Tabağın ve kadehin üzerindeki örtü İsa Mesih'in mezarının kapısına yerleştirilecek taşın bir işaretidir”⁹².

Hıristiyanlık akidesinin üçüncü ana parçası Kutsal Ruh yahut üçlemenin (trinity/teslis) üçüncüsü Soğd Hıristiyan metinlerinde birleşik cümle kalıbıyla ifade edildi. Buna göre, *zprt*, saf, kutsal anlamında sıfat olarak kullanılırken, *w't* ruh, rüzgâr anlamında isim olarak kullanılmıştır⁹³:

1- *zprt w't pr() qpwtyc(y)[](m'n)[wqy']* (Kutsal Ruh bir güvercin suretinde)⁹⁴.

2- *[xwm'r]-w'bw zprt w't* (Kutsal Ruh'u müdafaa et ve onun yandaşı ol)⁹⁵.

Soğd Hıristiyan metinlerinde Süryanice ve Soğdca karşılıkları bulunan dinî terimler Soğd Hıristiyanlığının inanç esaslarını ortaya koymaktadır. Ancak Soğd Hıristiyanlığının teolojik formülasyonu, tabii oldukları dinî şeriat ve inanç pratikleri hususunda İznik Kredosu ana metin sayılmaktadır⁹⁶. Teoloji bakımından Hıristiyanlığın amentüsü sayılan kredo M.S. 410'da Doğu Kilisesi Sinodu tarafından da onaylanmıştır⁹⁷. Kredo, Süryaniceden Soğdca'ya ve Soğd yazısına aktarılarak Soğd Hıristiyanlığının da temel esaslarını belirledi, geniş bir sosyal zeminde tanıdı ve okundu. Hıristiyanlığın esaslarını tespit eden metnin kısa sürede Soğd toplumu için ulaşılabilir ve okunabilir hale getirilmesi, Soğd toplumunda Hıristiyanlığın yerleşmesi ve lokalleşmesi için güçlü bir istek bulunduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Soğd toplumunun sosyal dokusuna Hıristiyanlığın bu sayede hızla eklenildiği ifade edilebilir.

Sonuç

Soğdya'da ve Soğd toplumunda Doğu Kilisesi'nin bir uzantısı olarak Hıristiyanlık, nümizmatik, arkeolojik ve yazma olmak üzere temelde üç temel alanda kuvvetli izler bırakmıştır. Bunların analizi Hıristiyanlığın hem Soğdya'da hem de kolonilerde Soğd toplumsal dokusuna, inanç dünyasına ve kültür hayatına başarılı bir surette uyum sağladığını göstermektedir. Hıristiyanlık, bu çalışma bağlamında daha doğru bir tanımlamayla Doğu Hıristiyanlığı, Soğdya ve Soğdlar arasında sadece bir grup gezgin keşişin inanç dünyasıyla sınırlı kalmadı ve Soğd toplumunda geniş bir yerli Hıristiyan grup ortaya çıkardı. Soğdlu Hıristiyanlar, Soğdya ve kolonilerde meskün diğer Soğdlu din mensuplarıyla da yakın münasebet içinde kaldılar, izole bir dinî, sosyal hayat yaşamadılar. Soğdlar, Hıristiyanlığı sadece kendi kültür çevreleri içinde tutmayarak bu inancın diğer kültür bölgelerine taşınması için misyon üstlendiler.

M.S. V ve IX. yüzyıllar arasında Asya ticaret güzergahlarındaki baskın grup olan Soğdlar, materyalist bir ticaretin ötesinde bölgeler arasında kültürel değerlerin ve kültür çevresine mahsus inançların da taşıyıcılığını üstlendi. Soğdlar, fizikî taşıyıcılığın yanı sıra dil becerisi edebî çeviri yoluyla bilhassa dinî literatürün bölgeler arasında yayılmasını hızlandırdılar. Soğd Hıristiyanlığına dair veriler, aynı zamanda Soğd Hıristiyanlığının izleri başlıca üç kaynaktan takip edilebilir. İlk olarak onların metin üretimi ve çeviri faaliyetleri Hıristiyan metinlerinin, Doğu Hıristiyanlığına ait dinî

⁹² Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s.113, parça 57R18-20.

⁹³ B. Gharib, *Sogdian Dictionary*, s.396.

⁹⁴ Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s.94 folyo 53R5.

⁹⁵ Nicholas Sims-Williams, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, s.102 folyo 54V15

⁹⁶ F.W.K., Müller, *Soghdische Texte I*, APAW, No. 2, 1913, ss. 84-88.

⁹⁷ Jean Baptiste Chabot, (ed.), *Synodicon Orientale*, Paris, 1902, ss. 253-275.

literatürün Orta Asya'dan Çin'e uzanmasını sağladı. İkinci olarak Hıristiyan ikonografisini nümizmatik unsurlara, sikkelerine yansıtan Soğd Hıristiyanları böylece dinî literatür yanı sıra paranın propaganda gücünden de faydalandı. Soğd coğrafyasında Hıristiyanlığın yaygınlığı ve nüfuzu hakkında nihai olarak kuvvetli deliller arkeolojik kazılar vasıtasıyla elde edildi. Bu çerçevede Soğd Hıristiyanlığının kısa süreli ve etkisi zayıf bir akım olmadığı, Soğdya'nın başkenti Semerkant ve çevresinde ortaya çıkarılan kilise binaları, manastırlara devredilmiş arazi kayıtları ve Hıristiyan litürjilerine ait yaygın obje buluntusuyla anlaşılmaktadır. Soğd Hıristiyanlığının ana merkezi konumundaki Urgut Kilisesi'nin mimarî özellikleri, yapısal ana hatları, süslemeleri, ayin alanı Soğd Hıristiyanlığının Doğu Kilise geleneğinin takipçisi ve o anlayışın uzantısı olduğunu ispat etmektedir. Ayrıca Soğdya'da bulunan dinî materyaller en geç VII. yüzyılda Hıristiyanlığın burada müesses hale geldiğini ortaya koymaktadır. Soğd Hıristiyanlığının bir diğer kaynağı ve Soğd dili, sosyal hayatı üzerine ana veri grubu olan Turfan ve Bulayık'ta ortaya çıkarılan dinî metinler, Hıristiyanlığın Soğd entelektüel hayatı üzerindeki tesirlerini ve dil bakımından etkilerini gözler önüne sermektedir. Temel Hıristiyan teolojisi ve kilisesine ait terimlerin Soğd metinlerinde Soğdca karşılıkları ve Süryaniceden yapılan çevirilerde terimlerin Soğdca'ya uyumlu hale getirilmesi Soğd Hıristiyanlığının entelektüel konseptine dair ipuçları sunmaktadır. Soğd Hıristiyan literatürü tamamen Süryaniceden çevrildi, ancak çeviri faaliyeti sonunda Soğd kültür dünyasına ve Hıristiyanlığına dair bağımsız bir dinî eser literatürü ortaya çıktı. Doğu Hıristiyanlığı bu veriler ışığında Soğd kültür yapısının parçalarından birine dönüşerek yerel Soğd dinlerinden biri haline geldi.

KAYNAKÇA

- Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhi, *The history of Bukhara*, çev. Richard N. Frye, The Mediaeval Academy Of America, Cambridge, Massachusetts, 1954.
- Albaum, L., “Христианский храм в старом Термезе”, ed. Zhukova, L., *From the History of Ancient Cults in Central Asia Christianity*, Glavnaya Redakciya Enciklopedii, Taşkent, 1994, s. 34-41.
- Barbati, Chiara, “Christian Sogdian Manuscript C5 as an Example of Translation Literature”, ed. Macuch, M., *Ancient and Middle Iranian Studies: Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, Held in Vienna, 18-22 September 2007* (Iranica 19), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 1-10.
- Barthold, V.V., “По поводу христианского селения Вазкерд”, *Works*, C. 4, 1966, Moskva, s. 110.
- Benveniste, Emile, “Le vocabulaire chrétien dans les langues d'Asie centrale”, *Problemi attuali di scienza e di cultura* 62, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1964, s. 85-92.
- Boqin, Jiang, *Dunhuang-Turfan Documents and the Silk Road*, Wenwu chubanshe, Beijing, 1994.
- Brock, Sebastian & Sims-Williams, Nicholas, “An early fragment from the East Syriac baptismal service from Turfan”, *Orientalia Christiana Periodica*, 77/1, 2011, s. 81-92.
- Brock, Sebastian, “Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties”, *Studies in Church History*, S. 18, 1982, s. 1-19.
- Brock, Sebastian, “Isaac”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XIII, 2006, s. 610-611.
- Brock, Sebastian, “The ‘Nestorian’ Church: A Lamentable Misnomer”, ed. Coakley, J.F & Parry, K., *The Church of the East: Life and Thought*, Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester, Manchester, 1996, s. 23-35.
- Chabot, Jean Baptiste, (ed.), *Synodicon Orientale*, Paris, 1902.
- Chaumont, Marie-Louise, *La christianisation de l'empire iranien des origines aux grandes persécutions du IVe siècle*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium / Subsidia 80, 1988.
- Colless, Brian E., “The Nestorian Province of Samarkand,” *Abr-Nahrain*, C. XXIV, 1986, s. 51-57.
- Dauvillier, Jean, “L'expansion de l'Église syrienne en Asie centrale et en Extrême-Orient”, *L'Orient Syrien*, 1/1, 1956, s. 76-87.
- Dauvillier, Jean, “Les Provinces Chaldéennes de l'Extérieur au Moyen-Âge”, *Mélanges offerts au R. P. Ferdinand Cavallera*, Toulouse, 1948, s. 260-316.
- Dickens, Mark, “Multilingual Christian Manuscripts From Turfan”, *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies*, C. 9, 2009, s. 22-42.
- Ding, Wang, “Remnants of Christianity from Chinese Central Asia in Medieval ages”, ed. Malek, R, Hofrichter, *Jingjiao: The Church of the East in China and Central Asia, Collectanea Serica. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica*, 2006, s. 149-163.
- Dresvyanskaya G., “Овальный храм христианской общины в Мерве”, *TYuTAKE*, 15, Türkmenistan 1974, s. 155-181.
- Drijvers, Han J.W., *The Book of the Laws of the Countries: Dialogue on Fate of Bardaisan of Edessa*, Georgias Press, Assen 2007.
- Durkin-Meisterernst, Desmond, “The Pahlavi Psalter fragment in relation to its source”, *Studies in the Inner Asian Languages*, C. XXI, 2006, s. 1-19.
- Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsâr el-Bakîye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- en-Narşahî, *Tarih-i Buhara*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Forte, Antonino, “The Edict of 638 Allowing the Diffusion of Christianity in China”, ed. P. Pelliot, L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou (ed. avec suppléments par Antonino Forte), *Scuola di Studi sull'Asia Orientale*, Collège de France/Institut des Hautes Études Chinoises Kyoto/Paris, 1996, s. 349-373.
- Gaibov, V. & Koilenko, G., “Христианские археологические памятники на Востоке (первое тысячелетие н.э.)”, *Khristianskii Vostok*, S. 4, 2006, s. 136-177.
- Ge Chengyong, “A Comparative Study of Two Nestorian Stone Steles Unearthed in the Two Capital Cities of the Tang Dynasty: Xi'an and Luoyang”, ed. Tang, Li. and Winkler, D.W., *From the Oxus River to the Chinese Shores: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia*, Lit Verlag, Münster 2013, s. 161-175.
- Gharib, B., *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications, Tehran, 2004.
- Grünwedel, A., *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan*, Berlin, 1912.
- Grünwedel, A., *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, Munich, 1905.
- Hansen, O., “Über die verschiedenen Quellen der christlichen Literatur der Sogdier”, ed. Asmussen, J-P., & Læssøe, J., *Iranian Studies Presented to Kaj Barr on His Seventieth Birthday June 26, 1966*, Munksgaard, København 1966 (Acta Orientalia 30), s. 95-102.
- Henning, W.B., “A Sogdian God”, *BSOAS*, 28/2, 1965, s. 242-254.

- Hoenerbach, Wilhelm & Spies, Otto, (ed.), *Ibn at-Taiyib. Fiḡh an-Nasrāniya*, L. Durbecq, Louvain, 1956-1957.
- Hunter, Erica & Horn, C., “Christianity in the Late Antique Near East”, ed. Potts, D., *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* (Blackwell Companions to the Ancient World) Blackwell-Wiley, Oxford, 2012, ss.1094-1112.
- Hunter, Erica, “DĀDĪŠŌ”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VI, s. 556-557.
- Hunter, Erica, “Syriac Christianity in Central Asia”, *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte*, 44/4, 1992, s. 362-368.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz/10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017
- Košelenko, G., Bader, A. & Gaibov V., “The Beginnings of Christianity in Merv”, *Iranica Antiqua*, C. 30, 1995, s. 60-70.
- Kuzakçı, Başak, “Buhara ve Çevresindeki İslamiyet Öncesi Tapınaklar” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/I, Haziran 2021, ss. 133-137.
- Litvinskiy, B. A., “EXCAVATIONS iv. In Chinese Turkestan,” *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IX/1, s. 106-112.
- Mai, Angelo, *Scriptorum Veterum Nova Collectio*, C.10, Nabu Press, Roma, 2010.
- Marshak, Boris, *Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana*, Biblioteca Persica Press, New York, 2002.
- Meşerskaya, E., & Aza, Paykova, “Сиро-тюркские наскальные надписи из Ургута”, *Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье. Тезисы конференции*, Moskova, 1981, s. 109-110.
- Müller, F.W.K., “Soghdische Texte I”, *APAW*, No. 2, 1913.
- Müller, Fredrich & Lentz, Wolfgang, *Soghdische Texte II*, *APAW*, 1934.
- Nicolini-Zani, Matteo, “The Tang Christian Pillar From Luoyang and Its Jingjiao Inscription A Preliminary Study”, *Monumenta Serica*, 57, 2009, s. 99-140.
- Nicolini-Zani, Matteo, Ge, Chenyong, “The Christian Faith of a Sogdian Family in Chang-an during the Tang Dynasty,” *Annali dell'Università degli studi di Napoli "L'Orientale"*, C. 64, 2004, s. 181-196.
- Paykova, Aza & Boris Marshak, “Sirijskaja nadpis' iz Pendžikenta”, *Kratkie Soobščeniya Instituta Arxeologii AN SSR*, 147, 1976, ss. 36-38.
- Paykova, Aza, “The Syrian Ostrakon from Panjikant”, *Le Muséon*, 92/1-2, 1979, s.159-169.
- Pelliot, Paul, “L'évêché nestorien de Khumdan et Sarag”, *TP II série*, C.. XXV, 1928.
- Pelliot, Paul, *L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou*, (ed. avec suppléments par Antonino Forte), Kyoto et Paris 1996.
- Pugaçenkova, G., “Хароба-Кошук”, *IAN TSSR*, 4, 1954.
- Reck, Christiane, “A survey of the Christian Sogdian fragments in Sogdian in the Berlin Turfan collection”, ed. Jullien, C., *Controverses des chrétiens dans l'Iran sassanide*, (Studia Iranica 36), Paris 2008, s. 191-197.
- Reck, Christiane, *Mitteliranische Handschriften Teil 3: Berliner Turfanfragmente christlichen Inhalts und Varia in soghdischer Schrift*, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland; XVIII,3, Stuttgart 2018.
- S., Khmel'nitskiy, *Между кушанами и арабами. Архитектура Средней Азии 5-8 вв*, Hosemann & Goebel Berlin, 2000.
- Sachau, E., (ed.), *The Chronology of Ancient Nations*, London, 1879.
- Savçenko, Aleksei & Dickens, Mark, “Prester John's realm: New light on Christianity between Merw and Turfan”, ed. Hunter, E, *The Christian Heritage of Iraq*, Georgias Press, New Jersey, 2009, s. 122-135.
- Savçenko, Aleksei, “Östliche Urkirche in Usbekistan”, *Antike Welt*, Philipp von Zabern, Mainz, 2, 2010, ss.77-79.
- Savçenko, Aleksei, “Urgut Revisited”, *ARAM*, Vol. 8, 1996, s. 333-354.
- Savçenko, Aleksei, “По поводу христианского селения ургут”, *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Rossijskogo arkheologičeskogo obščestva*, S. 2, Vol.36, St. Petersburg, 2005, s.333-338.
- Savçenko, Aleksei, Excavations 2004: Brief Report, http://www.explorationeurasia.com/EurAsia/inhalt_english/projekt_2.ht.
- Savçenko, Aleksei, Excavations in Urgut: June-July 2006; Progress Report at http://www.explorationeurasia.com/EurAsia/inhalt_english/projekt_2.htm#2006
- Semenov, G., “История археологического изучения Ак-Бешима”, *Судб. Ак-Бешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа*, St. Petersburg, 2002, s. 4-10.
- Semenov, G., “Раскопки 1996-1998 г.”, *Судб. Ак-Бешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа*, St.Petersburg, 2002, s.11-115.
- Sims-Williams, Nicholas & J., Hamilton, *Documents Turco-Sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*, (Corpus Inscriptorum Iranicarum, Part II, Vol. III), SOAS, London, 1990, s. 63-76.
- Sims-Williams, Nicholas, “Baršabbā”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, s. 823.

- Sims-Williams, Nicholas, "Die christlich-soghdischen Handschriften von Bulayiq", ed. Klengel, H., & Sundermann, W., *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften. Tagung in Berlin, Mai 1987*, Berlin: Akademie-Verlag, 1991, s.119-125.
- Sims-Williams, Nicholas, "Greek-Sogdian bilingual from Bulayiq", *La Persia e Bisantio*, 2004, ss.623-631.
- Sims-Williams, Nicholas, "Syro-Sogdica III: Syriac Elements in Sogdian", ed. Sundermann, W., *Acta Iranica* 28, Brill, Leiden, 1988, s. 145-156.
- Sims-Williams, Nicholas, *Biblical and other Christian Sogdian texts from the Turfan Collection*, BREPOLs, 2013.
- Sims-Williams, Nicholas, Christian literature in Middle Iranian languages, ed. Emmerick, R., *The Literature of Pre-Islamic Iran: Companion Volume I*, London, 2009, s. 266-287.
- Sims-Williams, Nicholas, *Iranian manuscripts in Syriac script in the Berlin Turfan collection*, VOHD, XVIII/4: Mitteliranische Handschriften, Teil 4, Stuttgart, 2012.
- Sims-Williams, Nicholas, *The Christian Sogdian Manuscript C2*, Akademie-Verlag, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 12, Berlin, 1985.
- Skjærvø, P. O., "Bardesanes", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, s. 780-785.
- Sunderman, Werner, "Nachlese zu F. W. K. Müllers Soghdischen Texten I", *Altorientalische Forschungen* 3.
- Taft, Robert F., "Liturgy", ed. Alexander P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York, 1991, ss. 1240-1241.
- Taft, Robert F., "Some Notes on the Bema in the East and West Syrian Traditions", *Orientalia Christiana Periodica* 34, 1968, s. 326-359
- Tang, Li, *A Study of the History of Nestorian Christianity in China and Its Literature in Chinese: Together With a New English Translation of the Dunhuang Nestorian Documents*, Peter Lang Publishing, Bern, 2002.
- Winkler, W. Deitmar & Wilhelm Baum, *The Church of the East: A Concise History*, Routledge Curzon, Londra, 2003.
- Yarshater, Ehsan, "Iranian Common Beliefs and World-View", *The Cambridge History of Iran*, ed. E. Yarshater, Vol. 3/1, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 341-358.
- Young, Frances, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Cambridge University Press 1997.
- Young, Frances, *Books and Readers in the Early Church*, Yale University Press 1995.
- Zaturpanskiy, Choros, "Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfanexpeditionen," *Orientalisches Archiv* 3, 1912, s. 116-127.

EXTENDED ABSTRACT

Archaeological, ethnographic, and written records represented the Sogdian region as a diverse society of many religious groups. The most crucial evidence of the religious life of the Sogdians was the clergy's production of literature and materials, including art and architecture. The material and written evidence in question showed that various indigenous and "imported" religions coexisted. The indigenous religion in the Sogdian lands can be described as the local Sogdian Zoroastrian religion, which differs in some ways from the Zoroastrianism practiced in the Iranian territory. The "imported" religions were Manichaeism, Christianity, and Buddhism.

Another religion that had a significant presence in Sogdiana was Christianity. There was no exact date for the proselytizing of Christianity in Sogdiana. However, the materials and written documents that have survived to the present clearly indicate that Samarkand, the capital of Sogdiana in the 6th-7th centuries, emerged as a metropolitan city and that the spread rate of Eastern Christianity increased in the same direction. However, there is no consensus on this issue among the primary sources. While Syriac writers such as *İbnü'l-Tayyib* (1043) and *Abdisho bar Berika* (1290) describe the transformation of Samarkand into a metropolis between the 6th and 8th centuries; sources such as *Ilaryahb – Iesnyahb I* (582-596), *Ishow yahb II* (628-646), *Iwa III* (650-658) and *Saliba-Zakha* (714-728) date this transformation to different centuries.

Whatever the establishment date of the city of Samarkand, the spread of Christianity across Sogdiana was an integral part of the overall mission of the Eastern Church beyond the Persian plateau. 2nd-century sources, especially the work of Bardaisan of Edessa, reveal how Christianity reached Parthia and Bactria. While the origin of Christianity in Sogdia is still disputed, the region appears to have been part of the Church of the East's attempt to spread the Christian faith further east. Indeed, some of the oldest and most reliable Syriac sources providing information on the spread of Christianity to the broader geographical area of Sogdiana are the records of the Synods.

After the Christian churches in the Persian geography became independent from the Antioch Diocese in the 5th century due to some doctrinal, political, and ethnic issues, Christianity began to increase its influence in this geography. Foremost, these effects were felt in the field of literature.

Translations from Christian texts and the Bible reached as far as Turfan, and Bible fragments belonging to the Middle Persian language period were found in Bulayiq/Bulayık. In addition to the psalms written in the Pahlavi dialect unearthed during the Bulayiq excavations, other Christian texts, mainly in Sogdian, were discovered in the Nestorian monastery in Bulayiq. In the Turfan region, very few pieces of Turkish and Neo-Persian Christian works were found, except for Sogdian. Assumably, the Sogdian Christian texts were prepared in the Nestorian Church, formed in Sogdiana by the beginning of the 8th century at the latest. However, only the texts in the Turfan region have survived.

There is much evidence for the cosmopolitan religious nature of Sogdian culture. Various religious practices were brought to Sogdiana from the west and then carried to other states and societies of the period through cultural interactions through trade routes in the east. These religious texts and architectural works written in Sogdian point to the local character of the mentioned religions reserved for worship, pilgrimage, and commemoration. In addition, religious institutions and practices formed an important part of the urban and social development of Sogdian society. In this study, the place of Christianity in the multi-religious structure of the Sogdian society, the religion-transmitting mission of the Sogdian merchants and the interpreter roles of the Sogdians in the recognition of Christianity in Asia and the spread of the biblical sources of Christianity were examined within the framework of historical evidence and their mission of carrying religion was revealed.